

Green André : Για το Αρνητικό. Εις Μνήμην

Σάββας Σαββόπουλος

Ευχαριστώ την επιτροπή εσωτερικών εκδηλώσεων που μου έκανε την τιμή να μου αναθέσει να μιλήσω για το έργο του André Green στην σημερινή, τιμητική για τη μνήμη του, συνάντηση, μαζί με την κυρία Ποταμιάνου, της οποίας ο ρόλος στην εξοικείωση με το έργο του είναι ανεκτίμητη. Επέλεξα να σας μιλήσω για ορισμένα ζητήματα του αρνητικού, το οποίο εισήγαγε ο Green στη σύγχρονη ψυχανάλυση, ίσως λόγω του κενού που καταλείπει στην ψυχαναλυτική κοινότητα ο χαμός του, ίσως γιατί ο ζωντανός διάλογος μαζί του και η διδασκαλία του τερματίστηκε οριστικά. Το αρνητικό αποτελεί τον προνομιακό άξονα που διατρέχει όλο το έργο του, αν και συστηματικά αναπύχθηκε και αναδείχτηκε την τελευταία περίοδο των ερευνών του. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος έδωσε ιδιαίτερη σημασία στη διάδοση του έργου του *Εργασία του αρνητικού* (Green, 1993) και στον μη γαλλόφωνο ψυχαναλυτικό χώρο.

Στο συνέδριο της ΕΨΕ, που ήταν αφιερωμένο στο αρνητικό, το 2006, ο Green μας είπε ότι είχε την εντύπωση ότι άκουσε την έκφραση «εργασία του αρνητικού» πρώτη φορά από τον Lacan, μέχρι που ανακάλυψε ότι την πρωτοσυνάντησε στον Hegel, στον πρόλογο της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*. Ταν στην πρώτη φάση της πορείας του, την εποχή που τον απασχολούσε το ζήτημα των πολλαπλών μορφών ψυχικής εργασίας στον Freud («εργασία» του ονείρου, «εργασία» του πένθους), αλλά και στους Nacht και Racamier (οι οποίοι αναφέρθηκαν στην «εργασία» του παραληρήματος).

Το εγχείρημα του Lacan να προβεί σε μια νέα ανάγνωση και ερμηνεία του φροϋδικού έργου φέρει τα ίχνη της εγγελιανής επιρροής. Τσι επεξεργάστηκε έμμεσα και την έννοια του αρνητικού, κάτι που μαρτυρούν εργασίες του, όπως το *Στάδιο του καθρέφτη*, το *Περί της ψυχικής αιτιότητας*, το *Λειτουργίες και πεδίο του λόγου και της γλώσσας* και ιδιαίτερα οι παράγραφοι που αφιερώνονται στην ανάλυση του fort-da.

Αυτά συνέβαιναν σ' ένα περιβάλλον όπου πολλοί νέοι ψυχίατροι αναζητούσαν γενικότερα τη σχέση μεταξύ της διαλεκτικής της αλλοτρίωσης και μιας αιτιότητας στη δόμηση και τη λειτουργία του ψυχισμού και όπου οι «εγγελιανοί» Marx, Husserl και Heidegger ασκούσαν μεγάλη γοητεία. Όταν ο Green αποστασιοποιήθηκε από τον Lacan, άρχισε να επηρεάζεται σημαντικά και από τους Bion και Winnicott. Το χρέος του προς αυτούς το αναγνώρισε πολλαπλά. Η κριτική αποτίμηση των ιδεών των Winnicott και Bion για το αρνητικό, που έκανε σε δυο, σχετικά εμπνευσμένα, άρθρα του στο *International Journal* είναι ενδεικτική. Από τη φιλοσοφία, στην αναζήτηση του αδιαλείπτως διαφεύγοντος αρνητικού, ο Green αξιοποίησε την εγγελιανή διαλεκτική που εμπλέκεται στις εξελικτικές κινήσεις, αλλά και στην εγγενή προοπτική ανατροπής αυτών των κινήσεων. Ανέδειξε επίσης την εγγελιανή σχέση μεταξύ των προϊόντων της ιστορικότητας και του ιστορικού υποκειμένου και εμβάθυνε στην εξέταση των φάσεων της συγκρότησης μιας ιεραρχίας της έννοιας. Ωστόσο σ' αυτή του την ερευνητική πορεία δεν στηρίχτηκε μόνο στις ιδέες, όπως θα έκανε ένας εγγελιανός φιλόσοφος, αλλά, κυρίως, στην κλινική, ως ψυχαναλυτής. Ενώ στη φιλοσοφία η αναφορά στο αρνητικό εμπίπτει σε συνειδητές διαδικασίες του εαυτού, στην ψυχανάλυση το αρνητικό αναφέρεται στο λανθάνον νόημα, με το έκδηλο να θεωρείται έκφραση της

θετικότητας. Για τον Green, το αρνητικό ορίζεται από τη μια ως η δράση του ασυνειδήτου στις νευρωτικές δομές κι από την άλλη ως η έκφραση της καταστροφικότητας στις μη-νευρωτικές δομές. Η ενασχόλησή του μ' αυτές τις τελευταίες, ιδιαίτερα με τους μεταίχμιους, τον έφερε αντιμέτωπο με διαδικασίες αρνητικού, η κατανόηση και η κατηγοριοποίηση των οποίων οδήγησε στην πρόταση νέων κλινικών εννοιών, όπως είναι η λευκή ψύχωση, ο ναρκισσισμός θανάτου, η αποαντικειμενοποίηση, η νεκρή μητέρα, η κεντρική φοβική θέση. Οι έννοιες αυτές συντέμνουν στη διεύρυνση του αναλυτικού πεδίου. Η κατίσχυση της ενόρμησης θανάτου αποτελεί τον κοινό τόπο σ' αυτές τις μη-νευρωτικές καταστάσεις, οι περισσότερες από τις οποίες δεν είχαν περιγραφεί επαρκώς – και κάποιες καθόλου. Ο Green το έκανε πολύ μεθοδικά, αλλά ταυτόχρονα ανέπτυξε τις ιδέες του για την έννοια της αρνητικοποίησης, τόσο στις επιμέρους κλινικές καταστάσεις, όσο και γενικότερα στον ψυχισμό.

Η αρνητικοποίηση αφ' εαυτής, όπως και η ενόρμηση θανάτου, δεν αποτελεί κάτι το θεμελιωδώς κακό. Αντιθέτως, ζούμε μέσα και χάρη στην αρνητικότητα. Κάθε ασυνέχεια προϋποθέτει μια αρνητικοποίηση. Εάν τώρα που ομιλώ ο λόγος μου στερείτο ηχητικών διακοπών θα ήταν ακατανόητος. Εισάγουμε κενά, ανάσες για να υπάρξει διαφοροποίηση μεταξύ εννοιών, λέξεων και συλλαβών. Η αρνητικοποίηση αυτού του τύπου εξυπηρετεί τη σύνδεση της μιας λέξης με την άλλη, το πέρασμα από ένα νόημα σ' ένα άλλο. Στον αντίποδα, μια «καταστρέφουσα» αρνητικοποίηση, που επισυμβαίνει για να διακόψει τις συνδέσεις ανάμεσα στις λέξεις και τα νοήματα, προκαλεί συμβολική αναπηρία. Ο Green επηρεασμένος από τις απόψεις του Bion για το «δομούν περιέχον», καθώς και από την ιδέα του Winnicott ότι ένα μωρό δεν υπάρχει ποτέ μόνο του, όταν διαθέτει το αίσθημα ότι έχει τη μητέρα του (δηλαδή το μωρό είναι πάντα σε αγκαλιά, σε κούνια, στο πάρκο του κ.λπ.), αλλά και αποδίδοντας στο αντικείμενο τον βασικό του ρόλο στην ψυχογένεση του υποκειμένου, περιέγραψε την *αρνητική ψευδαίσθηση του πρωτογενούς αντικειμένου*. Η τελευταία συνιστά θεμελιώδες στοιχείο της παισιώνουσας δομής του ψυχισμού. Εξάλλου, εξετάζοντας τη συνεισφορά των προαναφερθέντων αναλυτών στα φαινόμενα αρνητικοποίησης, ο Green αναγνώρισε ότι κάτι διέφευγε σε όσα είχαν περιγράψει σε θεωρητικό και κλινικό επίπεδο και προσπάθησε να καλύψει ο ίδιος αυτήν την έλλειψη. Συγκεκριμένα, σκέφτηκε τον τρόπο με τον οποίο η ανάκληση μιας αναπαράστασης της μητέρας μπορούσε να σβηστεί. Περιέγραψε έτσι τον μηχανισμό με τον οποίο το χαμόγελο, η ματιά, η μυρωδιά, η ίδια η παρουσία της μητέρας σβήνει, για να υποκατασταθεί ωστόσο από το αίσθημα της παρουσίας της. Το έκανε αυτό, χρησιμοποιώντας με δημιουργικό τρόπο την έννοια της αρνητικής ψευδαίσθησης, τη θεμελιώδη σημασία της οποίας πρώτος τόνισε ο Freud. Σύμφωνα με τον Green, η αρνητική ψευδαίσθηση, χωρίς να εκπροσωπεί κάτι το συγκεκριμένο, εξασφαλίζει τις συνθήκες εκείνες που καθιστούν εφικτή την αναπαράσταση, τη δημιουργία μιας μνήμης χωρίς περιεχόμενο.

Στη φυσιολογική ανάπτυξη του παιδιού η μητέρα, ως αντιληπτική μορφή ή ακόμα και ως αναπαράσταση, οφείλει να εξαφανιστεί, μαζί με όλα τα θετικά χαρακτηριστικά της. Με τον τρόπο αυτό, αφήνει χώρο μόνον σε ό,τι στηρίζει, ό,τι οριοθετεί, ό,τι δημιουργεί έναν ψυχικό χώρο, μέσα στον οποίο το υποκείμενο θα προβάλει ή θα δεχθεί τα περιεχόμενα, τις διαδρομές των αυτοερωτισμών του και των επερχόμενων αντικειμενότροπων σχέσεων. Επέρχεται, έτσι, μια ασυνέχεια, καθώς σβήνει η μητρική αναπαράσταση, που θα παραχωρήσει τη θέση της, στην προστατεύουσα εγκατάσταση μιας παρουσίας της

μητέρας, η οποία ωστόσο απουσιάζει. Πρόκειται για μια, καθοριστική για τον ψυχισμό, διαδικασία κατά την οποία το μικρό παιδί, αρνητικοποιώντας την παρουσία της μητέρας, θα δημιουργήσει την πλαισιώνουσα δομή, η οποία θα καταστήσει εφικτή τη δόμηση εκείνης της βάσης του συμβολικού, όπου θα εγγραφούν οι αναπαραστάσεις του και το παιγνίδι του αυτοερωτισμού.

Θα μπουν έτσι τα πράγματα σε μια τέτοια διάταξη ώστε το σώμα του παιδιού να μπορέσει να υποκαταστήσει τον εξωτερικό κόσμο. Αυτό που διέφευγε του ελέγχου του στην αρχή της ζωής του, τώρα είναι ψυχικά δικό του. Και θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτό που έχει ιδιοποιηθεί από το αντικείμενο δεν είναι μια αναπαράσταση, αλλά κυρίως ένα αίσθημα αυτάρκειας και ενότητας του εγώ, το οποίο ουσιαστικά παρέχεται από το αλεξιερθετικό, που διατίθεται προς τούτο από το πρωταρχικό αντικείμενο. Η μητέρα οφείλει κανονικά να διευκολύνει τη συγκεκριμένη διαδικασία, έτσι ώστε το υποκείμενο να μπορεί να ζει, έχοντας την μεν στην εσωτερική του πραγματικότητα, αλλά χωρίς εκείνη να καταλαμβάνει τον ζωτικό χώρο που προορίζεται να δεχτεί τις εγγραφές που προέρχονται από τον κόσμο. πως έγραφε ο Green: «Η μητέρα εγκαθιστά ένα φόντο, ως εάν η εικόνα της μητέρας να έπρεπε να παραχωρήσει τη θέση της στην οθόνη».

Στη συνέχεια, κάτι τέτοιο θα συμβεί σε διϋποκειμενικό επίπεδο σε σχέση με τον πατέρα, τον δάσκαλο και τέλος με τον αναλυτή. Είναι μια διαδικασία κατά την οποία το αντικείμενο φροντίζει το υποκείμενο να αναπυχθεί, κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να είναι ικανό να αφήσει το αντικείμενο να το ξεπεράσει. Όμως η αρνητική ψευδαίσθηση θα χρησιμεύσει και ως συστηματική έννοια στο έργο του Green, για την ανάπτυξη και άλλων εννοιών και κλινικών καταστάσεων που ο ίδιος ανέδειξε. *Γιατί* και πώς προκύπτει η αρνητική ψευδαίσθηση σ' αυτές τις τελευταίες περιπτώσεις; Διεγέρσεις που προέρχονται από το ασυνείδητο και διεγείρουν αναπαραστάσεις που απωθούνται είναι δυνατόν να φτάνουν στο προσυνειδητό και να το επηρεάζουν, ειδικά εάν αυτό είναι ανεπαρκώς δομημένο.

Στην ιδιαίτερη περίπτωση που η προερχόμενη από το ασυνείδητο πίεση είναι πολύ ισχυρή, το προσυνειδητό μπορεί να πλημμυρίσει από τις προαναφερθείσες ασυνείδητες αναδύσεις. Εάν, την ίδια στιγμή, κάτι ανάλογο συμβεί και από την εξωτερική πλευρά του προσυνειδητού, τότε θα ασκηθεί και μια σημαντική πίεση από την αισθητηριακή (εξωτερική) αντίληψη, με αποτέλεσμα τα συγκεκριμένα στοιχεία του προσυνειδητού να διηθούνται και από τα απορροφούμενα στοιχεία της εξωτερικής αισθητηριακότητας.

Έτσι, για να χρησιμοποιήσω τη μεταφορά του Green, επαπειλείται μια συνάντηση-πρόσκρουση ανάμεσα σε δυο τρένα χωρίς φρένα, που ξεχύνονται με μεγάλη ταχύτητα, και αντίθετες φορές πάνω στις ίδιες ράγες του τρένου, οι οποίες επιπλέον στερούνται σηματοδοτών. Μπροστά στον κίνδυνο αυτής της εκρηκτικής σύγκρουσης που προεικονίζει τη διάλυση, την κονιορτοποίηση, την αφάνιση του Εγώ, θα επισυμβεί η αρνητική ψευδαίσθηση, δίκην θεμελιώδους άμυνας προς αποτροπή αυτής της πρόσκρουσης. Η συγκεκριμένη αμυντική χρήση της αρνητικής ψευδαίσθησης είναι απαραίτητη προκειμένου να ακυρωθεί η πορεία του ενός από τα δυο τρένα, και να δημιουργηθεί ένας κενός χώρος, μια επικράτεια λευκού η οποία θα εγγυηθεί ότι η καταστροφική σύγκρουση δεν θα λάβει χώρα. Η αρνητική ψευδαίσθηση θα στηριχτεί, και από την απώθηση όλων εκείνων των στοιχείων που σχετίζονται με το επίμαχο τραυματικό περιεχόμενο που έχει διηθήσει το προσυνειδητό. Τούτο θα συμβεί και μέσα από σύστοιχες συνδέσεις και αποσυνδέσεις, που

θα κατατείνουν στο να απωθηθούν προς τα έσω ή προς τα έξω τα στοιχεία που παραπέμπουν στο τραύμα ώστε να κρατηθούν σε απόσταση από το εγώ. Αυτή η επείγουσα αμυντική διευθέτηση είναι τόσο αποτελεσματική ώστε να εξαφανίζει τον τόπο αλλά και την υφή αυτής της, μοιραίας για το εγώ, συνάντησης. Μέσα από αυτήν την κατανόηση της αρνητικής ψευδαίσθησης, ο Green επαναδόμησε τον αντιληπτικό χώρο και τον επέκτεινε, πέρα από τον φροϋδικό αντιληπτικό χώρο που συμπίπτει με τον αισθητηριακό χώρο, και σε άλλα πεδία, όπου ο ρόλος της αρνητικής ψευδαίσθησης είναι καθοριστικός.

Πέρα από το παθολογικό πεδίο (ψυχικό και ψυχοσωματικό) ο ρόλος της αρνητικής ψευδαίσθησης είναι θεμελιακός τόσο για την προστασία του προσυνειδητού από τις προαναφερθείσες απειλές, όσο και για την ενίσχυση της ανάπτυξής του. Στη διαδικασία δόμησης αυτού του αινιγματικού περιέχοντος χώρου, που είναι ένα είδος «συμβολικής μήτρας» όπου πραγματώνεται η αναπαραστατική εργασία, η αρνητική ψευδαίσθηση συνεπικουρείται από τον μηχανισμό της διπλής αναστροφής. Μέσα από αυτό το ενορμητικό πεπρωμένο που προηγείται της απώθησης, οι αναπαραστάσεις καθίστανται «φορείς της επιθυμίας», «σκέψεις, εκφράσεις της επιθυμίας», και παρέχουν τις προϋποθέσεις της απώθησης, η οποία παίζει στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου ανάλογο ρόλο μ' αυτόν που παίζει το αλεξιερεθιστικό σε σχέση με τον εξωτερικό κόσμο. Μέσα από τις διασταυρώσεις, τις αναστροφές και επιστροφές ανάμεσα στον εαυτό και στο αντικείμενο ή και στον ίδιο τον εαυτό, όπως και μέσα από τα περάσματα από την παθητικότητα στην ενεργητικότητα, θα συμβάλει και η διπλή αναστροφή στη δόμηση αυτού του χώρου. Ενδεικτικά, θα εστιάσω την προσοχή μου στη ρηξικέλευθη έρευνα ορισμένων κλινικών και θεωρητικών ζητημάτων από τον Green, που αφορούν τον αρνητικό ναρκισσισμό και τη λευκή ψύχωση, έρευνα η οποία βοήθησε την ψυχαναλυτική κοινότητα να κατανοήσει και να εργαστεί με σοβαρές παθολογίες, διαθέτοντας πια πολύτιμα θεωρητικά και κλινικά εφόδια.

Ο Green μελέτησε τον ναρκισσισμό, δείχνοντας τα διάφορα πεπρωμένα του πρωτογενούς ναρκισσισμού. Περιέγραψε έτσι ενδελεχώς και τον αρνητικό ναρκισσισμό, έναν απόλυτο ναρκισσισμό, που αποκαλύπτει τις ελλείψεις στη συγκρότηση ενός επαρκούς πρωτογενούς ναρκισσισμού, έναν ναρκισσισμό του ύπνου χωρίς όνειρα, που ωθεί το υποκείμενο στο τίποτα, στο λευκό της ψυχικής αναισθησίας και της λευκής ψύχωσης, ενώ στο ενεργειακό επίπεδο η ενόρμηση καταστροφής έχει επιβληθεί. Στον αρνητικό ναρκισσισμό, ο Green διαπίστωσε ορισμένα φαινόμενα της αρνητικής ψευδαίσθησης, τα οποία και θεώρησε ως αποτέλεσμα του μίσους του υποκειμένου προς τον εαυτό του. Είναι συχνό στις περιπτώσεις, για παράδειγμα, των ασθενών που αποστρέφονται το είδωλό τους στον καθρέφτη και φτάνουν μέχρι και να καλύπτουν με υφάσματα τους καθρέφτες για να αποφύγουν το πρόσωπό τους. Κάποιοι ασθενείς λένουν: «... κοιτάζω στον καθρέφτη και δεν βλέπω τίποτα». Με τους συγκεκριμένους ναρκισσιστικούς ασθενείς είναι δυνατόν να εργαζόμαστε επί σειρά ετών προσπαθώντας να διεργαστούμε μαζί τους αυτά τα συναισθήματα και στον αναλυτικό χώρο, όπου αρνητικοποιούν επίσης αυτό που θα μπορούσαν να δουν στον καθρέφτη- αναλυτή. Παρ' όλη τη διεργασία αυτή, στο τέλος μπορούμε να ακούσουμε: «Απεχθάνομαι τόσο πολύ τη φάτσα μου, ώστε αδυνατώ να κοιταχτώ στον καθρέφτη», ή «Σας παρακαλώ μη με κοιτάτε, δεν το αντέχω». Αυτοί και άλλοι τρόποι έκφρασης είναι ενδεικτικοί της βιαιότητας με την οποία αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη της αρνητικής ψευδαίσθησης με την οποία ο ασθενής εξουδετερώνει την

παρουσία και τη λειτουργία του αναλυτή. Ο αναλυτής βιώνεται ως διεισδυτικός, αποκαλύπτοντας έτσι ότι η αναγνώριση της εξωτερικής πραγματικότητας συνιστά μια σύγκρουση, η οποία δεν μπορεί να μεταβολισθεί ψυχικά.

Μια σημαντική κλινική διαπίστωση της δράσης του αρνητικού προσφέρει η λευκή ψύχωση, μια έννοια την οποία εισήγαγε ο Green σε συνεργασία με τον J.-L. Donnet. Η λευκή ψύχωση συνιστά μια ψυχωσική οργάνωση σε λανθάνουσα κατάσταση, η οποία αποκαλύπτεται μέσα από μια αρνητική φαινομενολογία. Ο αναλυτής βρίσκεται στη διάρκεια της συνέντευξης αντιμέτωπος με την αίσθηση κενού του υποκειμένου, με μια συναισθηματική ακινησία, που μπορεί να εκληφθεί ως θεμελιώδης κατάθλιψη και με μια εκσεσημασμένη αρνητική ψευδαίσθηση της σκέψης, γεγονός που πιστοποιεί και τη δράση της ενόρμησης της καταστροφικότητας στο όργανο της σκέψης. Η εκκένωση της σκέψης δημιουργεί ένα κακόηθες κλίμα από το οποίο αναδύεται μια ασαφής διωκτική θεματική. Ο αναλυτής κάτω από την επήρεια της προβλητικής ταύτισης, της εκσωμάτωσης συναισθημάτων και φαντασιώσεων του ασθενούς, μπορεί να οδηγηθεί σ' ένα υπερ-ερμηνευτικό παραλήρημα, σε αντιστοιχία με μια ενδεχόμενη παραληρηματική παραγωγή από την πλευρά του υποκειμένου.

Ο Green αναπτύσσει την έννοια της λευκής ψύχωσης βασιζόμενος στην ιδέα του Bion ότι στην ψύχωση η σκέψη υφίσταται επίθεση. Η επίθεση αυτή αφορά τόσο τη σκέψη που σχετίζεται με την εξωτερική πραγματικότητα, όσο και αυτήν που σχετίζεται με τη φαντασίωση. Ψυχικό υλικό, που συνδέεται με την τραυματική θεματική του υποκειμένου και το σχετιζόμενο με αυτήν συναίσθημα, επιβάλλεται στον αναλυτή μέσω της προβλητικής ταύτισης. Έτσι, ο αναλυτής μπορεί να βιώσει, πέρα από δυσάρεστα συναισθήματα έναντι του ασθενούς, τη σκέψη του να παραλύει, επηρεασμένος από την αρνητικοποίηση, το πάγωμα της σκέψης του ασθενούς. Ουσιαστικά η λευκή ψύχωση εκπηγάει από πυρηνικές, θεμελιώδεις ενδοβλητικές και προβλητικές ταυτίσεις του υποκειμένου. Το πρωτογενές αντικείμενο που θα όφειλε να ευνοήσει την ανάπτυξη της πλαισιώνουσας δομής μέσα από τη διευκόλυνση της αρνητικής ψευδαίσθησης στο μωρό, αντίθετα, την απαγορεύει μέσα από την πλημμυρίζουσα παρουσία του, την κτητικότητα, τη διεισδυτικότητα, τη θλαστικότητά του. Το υποκείμενο θα οχυρωθεί τότε στη λευκή ψύχωση και, αδυνατώντας να συνδέσει την ενόρμηση θανάτου στον ενδοψυχικό χώρο, θα την εκσωματώσει, θα την εκκενώσει, μέσα από μια διαρκή, εκσεσημασμένη αρνητική ψευδαίσθηση της σκέψης. Αυτό το λευκό είναι στον αντίποδα εκείνου του λευκού που οριοθετεί τη σκέψη, που βάζει τις τελείες, τις άνω τελείες και τα κόμματα, σημεία που παραπέμπουν σε μια επιτυχή απώθηση.

Οι παραπάνω αναφορές στην επεξεργασία της έννοιας του αρνητικού από τον Green είναι ελάχιστο δείγμα από το τεράστιο έργο που άφησε ως παρακαταθήκη στην ψυχαναλυτική κοινότητα και όχι μόνον. Όσο για το «αιωνία του η μνήμη» που λέγεται στα μνημόσυνα, θα λέγαμε ότι μοιάζει κοινοτοπία, μιας κι αυτό το φρόντισε ο ίδιος με τον «ζωντανό λόγο» του.

Κείμενο δημοσιευμένο στο Δελτίο της ΕΨΕ, τεύχος 46, 2012